

Людмила Шенгерій

ШЕНГЕРІЙ *Людмила Миколаївна* — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — логіка, логічна аналітика.

ЛОГІКО-АНАЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС КЛАСИЧНОГО РАЦІОНАЛІЗМУ

Європейський класичний раціоналізм є однією з фундаментальних передумов сучасної метатеорії раціональності, адже «на підставі своєї ідеї всесильного монологічного «чистого розуму» висунув принцип деякої універсальної системи координат, які утворюють пізнавальний простір» [1, с.33]. Для розуміння її сучасного стану та виокремлення прогностичних векторів надзвичайно актуальним є аналіз суттєвих особливостей концепцій класичного раціоналізму.

Предметом цього дослідження виступають логіко-філософські концепції класичного раціоналізму. Об'єктом дослідження слугують ті його області та аспекти, що формують сучасні уявлення про раціональність та суттєво корелюють з логікою.

Метою статті є дослідження логіко-аналітичного дискурсу класичного раціоналізму. Вищезазначене визначає таке завдання дослідження:

— проаналізувати існування інваріантних і змінних складових у дискурсі класичного раціоналізму згідно моделей закритої та відкритої раціональності.

Проблематика класичного раціоналізму знаходить широке відображення у сучасній європейській і вітчизняній філософії, зокрема, в працях Н.С. Автономової, М.Н. Бежанішвілі,

В.Г. Кременя, В. Коші, Б.І. Пружиніна, Н.Н. Трубнікова т.ін. Разом із тим відсутні дослідження, присвячені логіко-аналітичному дискурсу раціоналізму, що й зумовлює актуальність цієї праці.

З позицій сучасності епоха класичного раціоналізму характеризується як така, що абсолютизує значущість розуму та розумності, проголошує «всеосяжну всевладність інтелекту» [2, с.18-19]. У рамках класичного раціоналізму людський розум постає стрижневим об'єктом дослідження, відбувається обґрунтування його переваг, насамперед, строгості, системності, доведеності та вивчення меж його можливостей. На думку Т. Лютого, будь-яка епоха формує властивий їй тип розуму: Якщо античність характеризується ейдетичним розумом, Середньовіччя — розумом причетності, то Новий час виокремлює розум пізнання, орієнтований на досвід, у сфері якого відбуваються відкриття, передбачення тощо [2, с.16-17]. Вихідним принципом раціоналізму є утвердження домінантності раціонального, теоретичного знання. Класичний раціоналізм наділяє знання рисами достовірності та безумовності. Серед суттєвих рис класичного раціоналізму слід виокремити, насамперед, його спрямованість на логіку та математику, що найбільш яскраво характеризують праці Р. Декарта та Г. Лейбніца, яким у цьому дослідженні буде приділятися особлива увага. З огляду на мету цього дослідження, найважливішою суттєвою рисою класичного раціоналізму є спрямування його векторів на логічне знання. Як слушно стверджує М.Н. Бежанішвілі, «раціоналізм — це філософська течія, що повністю орієнтована на логіку» [3, с.8].

За Нового Часу на тлі становлення експериментально-математичного природознавства раціоналістична методологія набуває неабиякої популярності в Європейському науково-філософському співтоваристві. Ознаками раціоналістичних концепцій цього періоду є універсальність, аксіоматичність, спрямованість на математику. Вони характеризуються

тенденцією до орієнтації на створення універсальної системи природничо-наукового знання. Зазначимо, що, на думку деяких сучасних дослідників, саме тогочасна Європейська традиція раціоналізму може оцінюватись як інваріантна складова в подальшому розвитку філософії та науки [4], що зберігає своє значення і в наш час.

Філософські концепції XVI-XVIII ст. розподіляють на школи раціоналізму та емпіризму, які традиційно протиставляються одна одній. Звернення до аналізу концепцій дослідників цього періоду дозволяють на підставі раціоналізму та сенсуалізму як взаємодоповнюючих форм пізнання осмислити певну проблематику «з позицій особливих, не співмірних одна з одною стратегій мислення» [5, с.36]. Зокрема, В.Г. Скотний характеризує класичний раціоналізм як наймогутнішу філософську течію, що стала джерелом раціоналістичної культури людства, яка спирається на динамічний тип мислення, який постійно оновлюється, позбавляється внутрішніх і зовнішніх суперечностей [5, с.54]. Дослідник виділяє важливу інваріантну рису концепцій класичного раціоналізму, у рамках якої визначається світоглядна та методологічна роль категорії «раціональне». Важливим моментом є також виокремлення змінних компонент раціоналізму, що не тільки допускають трансформацію старих систем раціональної культури, але й спрямовані на неї. Наявність змінних компонент корелює з реальним станом розвитку логіки у деякий момент часу, оскільки може бути реалізованим завдяки різноманітним варіаціям аксіоматики. Це визначає раціональну свободу як свободу «використання аксіоматичних систем і врахування необхідних зв'язків у природі й суспільстві» [5, с.56].

У той самий час, стрижневою тезою праць представників обох вищезазначених шкіл є апіорне переконання в тому, що світ може бути пізнаний раціонально. У представників цих шкіл джерело знань про світ є різним — розум або чуттєвий досвід відповідно, але «в основі раціоналізму

та емпіризму XVI-XVIII ст. виокремлюється тотожна раціоналістична конструкція рефлексії, стрижнем якої є переконання філософів у тому, що в процесі виокремлення раціонально очевидних утворень у складі внутрішнього досвіду, індивід, що міркує, одночасно виділяє й основні фундаментальні характеристики світу «яким він є» [6, с.8]. У концепціях емпірико-сенсуалістичного спрямування «чисті відчуття», що визнаються істинними, фіксуються та засвідчуються на підставі раціональних процедур. Сучасні дослідники виділяють два виміри емпіризму, одним з яких є «раціонально-конструйований» [5, с.125]. Тому класичний тип раціональності характеризується гносеологічною діяльністю, що експлікується як, по-перше, інтелектуально-логічна, поняттєва, та, по-друге, очевидно-істинна. Раціональним є таке знання, що може бути аналітично описаним завдяки деякій системі понять. Це також означає, що раціональне знання допускає побудову аналітичної моделі, яка включає філософську чи наукову, а також логічну чи математичну складові.

Важливо зазначити, що класичний раціоналізм допускає, принаймні, два різних тлумачення — широке та вузьке. У вузькому смислі, раціоналізм — це досить жорстка доктрина, існування якої чітко конститується у часі. На нашу думку, активна критика класичного раціоналізму, що мала місце в XIX-XX ст., була спрямована суто проти доктринального, вузького його тлумачення. Згідно розуміння раціоналізму у широкому смислі, він витлумачується як фундаментальна методологія, що включає систему відповідних настанов, завдяки використанню яких став можливим філософський і науковий прорив XVII-XVIII ст. Отже, раціоналізм у широкому смислі є відкритою методологічною системою, що допускає можливість розширення, доповнення, розвитку та, врешті решт, трансформації згідно з вимогами нових галузей її застосування.

Проведемо аналіз логіко-аналітичного дискурсу концепції Р. Декарта. Засновник класичного раціоналізму в доктринальному тлумаченні, «найголовніший речник цього руху» [2, с.42], Р. Декарт стрижнем своєї концепції вважає пошуки об'єктивної гармонії, що спирається на ясність і виразність розуму [7, с.31]. Він вважає, що відображення світу у вигляді деякої формальної теорії є єдиним способом продукування розумної діяльності.

Саме Р. Декарту належить авторство важливих положень про те, що:

- розуміння полягає виключно в побудові репрезентацій і маніпулюванні ними;
- ці репрезентації можна розкласти на прості елементи — *naturas simplices*;
- будь-які феномени слід розуміти як складні комбінації простих елементів [8, с.403].

Щодо здійснення відкриттів, то філософ пропонує використання двох методів — «очевидної індукції та необхідної дедукції» [9, с.92]. Інтуїція також актуалізується Р. Декартом як безпосереднє знання, що характеризується очевидністю та достовірністю. Науковця цікавить, насамперед, інтелектуальна інтуїція, до визначання якої він підходить із раціоналістичних позицій: «Під інтуїцією я розумію не віру в хиткий стан почуттів і оманливе міркування оманливої уяви, але поняття ясного та уважного розуму, настільки просте та виразне, що не залишає жодного сумніву в тому, що ми мислимо, або, що одне й те ж саме стійке поняття ясного та уважного інтелекту, яке породжується лише природним світлом розуму та завдяки своїй простоті є значно більш достовірним, аніж сама дедукція» [10, с.113].

Раціональне пізнання віддає перевагу дослідженню абстрактних об'єктів. У Р. Декарта мислення експлікується саме як абстрактне мислення, а раціоналістичний ідеал виступає як первинний, визначальний критерій для сфери

емпіричних досліджень, що впливає на формат експериментів і зміну пізнавальних задач. У цей час актуалізуються інтуїтивні уявлення стосовно пізнавальних меж раціоналізму. Окрім виділення основ розумного міркування та наукових теорій завдяки виокремленню понять «очевидна істина», «ясна ідея», важливим аспектом раціоналістичної позиції Р. Декарта є аналіз знання, незалежного від досвіду.

Визначальною рисою концепції Р. Декарта є створення першої універсальної аналітичної моделі фізичного світу, що ґрунтується на засадах логіко-математичного знання. Фізичний світ як універсум являє собою нескінченну множину однотипових точок. Математичним засобом раціоналізації розуміння світу виступає множина дійсних чисел, до складу яких входять також ірраціональні. Науковець визначає ізоморфізм між будь-якою точкою неперервної прямої і певним числом. Множина чисел розширюється саме за рахунок ірраціональних чисел, і тепер також характеризується неперервністю. Будь-якій точці A фізичного простору ставиться у відповідність упорядкована трійка дійсних чисел: $\forall A \leftrightarrow (x_o; y_o; z_o)$. Конструктивним є те, що для існуючої дійсності науковець пропонує різні варіанти апроксимації. Зокрема, він аналізує двовимірну проекцію світу: $\forall B \leftrightarrow (x_o; y_o)$. На нашу думку, можна стверджувати, що теорія відносності А. Ейнштейна у своєму координатному вимірі є узагальненням аналітичної моделі Р. Декарта: $\forall A \leftrightarrow (x_o; y_o; z_o; t_o)$.

Таким чином, концепція Р. Декарта є початком нового етапу раціоналізації знання про світ, адже показала можливість побудови аналітичних моделей різних фрагментів реальності на засадах універсального підходу: точок як атомарних частинок світу, фігур і тіл як фрагментів світу. Зазначимо, що у додекартівському періоді також мали місце окремі спроби створення аналітичних моделей деяких найпростіших фрагментів світу, які характеризувалися, по-

перше, неуніверсальністю, оскільки при побудові будь-якої моделі за основу обиралися окремі, одиничні, індивідуальні властивості певного фрагменту світу, та внаслідок цього, по-друге, надзвичайною складністю.

Традиції картезіанського раціоналізму розвиваються в філософських концепціях епохи Просвітництва. З сучасної точки зору, раціональність цього періоду можна оцінити як «певний об'єктивований Розум, який перетворює будь-що та будь-кого на гомогенну раціональність, яка забезпечує повторюваність наукового досвіду і виступає гарантом наукових істин. У просвітників розум постає не як система вроджених або апіорних ідей, а як духовна сила, що здатна відкривати істини; як певна енергія, що досягається не стільки своїми результатами, скільки процесами свого існування (тобто набуває певних ірраціональних характеристик — Л.Ш.). Розум — це спосіб думки, акт мисленнєвого експерименту з природою, де в якості основних легітимуються методи аналітичного поділу та конструктивної побудови. Отже, зміни, що відбулися в просвітницькій філософії у порівнянні з філософією раціоналізму XVII ст., експлікуються в переході від узагальнених принципів до фактів, а також характеризуються збереженням віри у Розум. Просвітники продовжують обстоювати принципи єдності раціональності та підкреслюють таку важливу функцію розуму, як досягнення єдності знання» [11, с.66].

З точки зору завдань цього дослідження конструктивною є спроба аналітичної реконструкції класичної доктрини раціоналістів із використанням засобів сучасної логіки. Представники класичного раціоналізму, починаючи з Р. Декарта, спиралися на такі інтуїтивні положення, які вони вважали очевидними та такими, що можуть застосовуватися без чіткого визначення смислу. Серед них важливе місце посідає теза про можливість виведення людського пізнання з вроджених ідей і принципів. Проведемо логіко-аналітичну

реконструкцію цієї тези. Із сучасних позицій можливою є дефініція вродженої ідеї як поняття, що є осмисленим для будь-яких можливих світів. Вродженими принципами називаються висловлювання, що є істинними в будь-яких можливих світах. У такому контексті теза про виведення знання з вроджених ідей і принципів трансформується в тезу про можливість логічного доведення всіх істинних тверджень. Це означає можливість елімінації будь-якого знання до логічного. Оскільки в рамках некласичної логіки вже доведена хибність цього твердження, то з сучасних позицій раціоналізм у вузькому розумінні також можна вважати суперечливою доктриною. Разом із тим, раціоналізм як методологія пізнання не втратив своєї первісної актуальності в якості важливого джерела формування сучасної метатеорії раціональності.

Спрямованість концепцій представників класичного раціоналізму на логіку поєднується з одночасним усвідомленням незадовільного стану її розвитку та знаходить втілення у спробі Г. Лейбниця провести реформування цієї галузі знання. Каталізатором цих процесів стали проблеми, з якими зустрівся науковець при спробах раціоналістичного обґрунтування та зведення до логіки фактично істинних тверджень. Із метою їх подолання дослідник прагне ввести до обігу традиційної логіки закон достатньої підстави у такому формулюванні: «Жоден факт не може бути дійсним чи існуючим, жодне висловлювання не може бути істинним без достатньої підстави, що обґрунтовує, чому маємо саме такий, а не інакший стан справ». Внутрішня ідея та змістовне формулювання цього закону співзвучне закону дедукції, сформульованому А. Тарським та Ж. Ербраном у 20-х роках ХХ ст. Доцільність застосування закону достатньої підстави Г. Лейбниць обґрунтовує шляхом уведення логічного слідування для двох випадково істинних фактів. Нехай А та В — випадково істинні факти, причому факт А є достатньою умовою для В. За таких передумов необхідно істинним є

умовне висловлювання «із А випливає В», що розглядається як вроджений принцип. Раціоналістичне обґрунтування фактично істинного висловлювання науковець здійснює завдяки заміні його умовним висловлюванням, антецедентом якого слугує достатня умова [12, с.8-9].

Важливим є той факт, що не тільки видатний представник раціоналізму Г. Лейбниць тісно пов'язує раціональність із логікою, оскільки, на його переконання, підґрунтя логіки та математики є необхідною складовою істин розуму. Схожі оцінки можна виокремити і в «раціоналістичному емпіризмі». Зокрема, у концепції Т. Гоббса матриця логічного мислення реалізується завдяки експлікації принципів геометрії.

У рамках класичного раціоналізму принципи цього філософського напрямку не знайшли справжнього обґрунтування, однак не були й спростованими навіть у більш пізніх концепціях XVIII-XIX ст. Основна проблема раціоналізму залишилася відкритою, адже не була розв'язана ні позитивно, ні негативно. Тільки в XX столітті завдяки дослідженням у галузі некласичної логіки було остаточно доведено неможливість елімінації до логіки навіть такої строгої теорії, як арифметика натуральних чисел, тим більше інших галузей знання (Г. Лейбниць вважав, що можливо побудувати раціоналістичне обґрунтування метафізики, фізики, історії тощо) та обґрунтовано, що логіка навіть теоретично не може мати достатніх засобів для експлікації поняття знання. Саме тут слід зробити акцент на конструктивному алгоритмові розширення множини логічних методів до методології логічної аналітики, а останньої, у свою чергу, до раціоналістичної методології. На підставі останнього зауваження стає зрозумілим, що певна критика ніякою мірою не принижує фундаментального значення раціоналізму як методології, в якій зроблено акцент на аналітиці (вперше — аналітична геометрія Р. Декарта) як універсальній інваріантній складовій системи раціоналістичної методології.

Актуальним у руслі цієї розвідки є аналіз класичного раціоналізму в площині концепції відкритої та закритої моделей раціональності. Насамперед, для класичного раціоналізму актуальною є друга модель. У сучасних дослідженнях закрита раціональність у сфері наукової евристичної діяльності визначається як доцільна діяльність у термінах цілепокладання, метою якої є уявлення, моделювання об'єкту пізнання в концептуальних схемах, що здійснюється на засадах визначених пізнавальних передумов, відповідних парадигм, картин світу, теорій, концепцій і гіпотез. Суттєвими особливостями закритої моделі є такі:

- достатньо жорстка детермінація та фіксація передумов творчої пізнавальної діяльності у формі вихідних положень теоретичних схем, теорій, концепцій, гіпотез тощо;

- опрацювання певної проблематики виключно в межах пізнавального простору, базисом якого слугують задані передумови;

- встановлення нових взаємозв'язків, взаємозалежностей, явна експлікація латентного змісту в межах заданої передумовами концептуальної системи [1, с.15-17].

Модель закритої раціональності може автономно функціонувати в деякій закритій системі знання, якою, безперечно, є класичний раціоналізм. Суттєвою характеристикою останнього як системи знань, побудованою згідно вимог закритої раціональності, є сприйняття вихідних передумов як деяких беззаперечних настанов, безумовних істин. Науковці мають присвятити свою діяльність пошуку саме таких передумов, засад, принципів, які можуть зосереджуватися виключно в розумові. Внутрішньопарадигмальна діяльність, впродовж якої здійснюється чітка фіксація послідовності кроків, що здійснюються для реалізації заданих норм і настанов, може бути кваліфікована як раціональна поведінка [1, с.32]. Абсолютизація механістичної картини світу та побудова механістичних моделей тлумачення природних

явищ і процесів здійснюється на підставі їх конструктивного входження у відповідний концептуальний каркас. У такому разі «неможливість вписування будь-яких уявлень у канонічну картину світу, у прийняттю раціональною свідомістю парадигму розглядається як однозначний показник нераціональності ... таких уявлень» [1, с.20]. Зазначимо, що подібні уявлення щодо природи раціональності беруть початок ще за часів античності. Так, одним із тлумачень поняття *ratio* виступає міра, співмірність, відповідність певній системі передумов. Дослідники виокремлюють два модуси закритої раціональності загалом, та класичного раціоналізму зокрема — правомірна практика закритої раціональності та її догматична експлікація. Остання отримує майже одностайну негативну оцінку, оскільки догматизація моделі закритої раціональності може породжувати деструктивні форми псевдораціональності.

У рамках класичного раціоналізму функціонує спрощене уявлення щодо ступеня складності самого процесу раціоналізації, оскільки власний самоконтроль суб'єкта оцінюється як абсолютний [1, с.31].

Процес зміни історичних типів раціональності значною мірою детермінується станом забезпеченості гносеологічних процесів і процедур відповідним рівнем логічного інструментарію. Якщо логіка задовольняє основні вимоги пізнання, то воно протягом певного інтервалу часу може конструктивно здійснюватися в межах одного типу раціональності. Якщо ж логіка в деякий момент стає неспроможною забезпечити пояснення парадигмальних першооснов гносеології, то відбувається якісний стрибок у розвитку раціональності. Тому однією з найбільш правдоподібних є гіпотеза про виникнення раціоналізму як філософського напрямку, що сформувався внаслідок неспроможності схоластичної логіки дати вичерпне пояснення механізмів виведення загальних істин на підставі індивідуального досвіду [2, с.41].

Надзвичайно важливим є визначення місця класичного раціоналізму серед інших систем знання на підставі сучасних логічних позицій. Нехай універсум можливих підходів — як раціоналістичних, так й ірраціоналістичних, до пізнавальних процесів розміщується на деякому скінченному відрізку (див. рис. 1). Лівому кінцю відрізка приписуються значення — «раціональне»=1, «ірраціональне»=0 ($R=1, IR=0$); а правому відповідно — «раціональне»=0, «ірраціональне»=1 ($R=0, IR=1$). Будь-яка внутрішня точка відрізка характеризується відмінними від 0 та 1 значеннями міри узгодженості раціонального та ірраціонального. Тоді пізнавальні процеси епох античності та середньовіччя відповідають деяким внутрішнім точкам відрізка, причому точка античності, на наше переконання, розташована ближче до середини відрізка, а точка середньовіччя є наближеною до його правого кінця — осередку ірраціонального. Щодо класичного раціоналізму, то його положення серед відомих пізнавальних парадигм адекватно характеризує необмежено близьке розташування до лівого кінця відрізка — абсолютизація раціонального в пізнавальних процесах ($R \rightarrow 1$) з одночасною елімінацією ірраціональної складової ($IR \rightarrow 0$).

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

— у арині класичного раціоналізму зароджується теза про те, що раціональність експлікується через раціоналізацію пізнавальних засобів, яка слугує необхідною передумовою раціонального вивчення та уточнення об'єктів, які традиційно відносили до сфери ірраціонального;

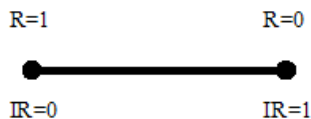

Рис. 1. Розподіл міри раціонального та ірраціонального

— певна критика ніякою мірою не принижує фундаментального значення раціоналізму як методології, в якій зроблено акцент на аналітиці (вперше — аналітична геометрія Р. Декарта) як універсальній інваріантній складовій системи раціоналістичної методології.

Література

1. Рациональность на перепутье: В 2-х кн. — Кн. 1. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). — 1999. — 368 с.
2. *Лютый Т.В.* Розумність нерозумного: Монографія. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2007. — 420 с.
3. *Бежаншвили М.Н.* О выводимости и опровержимости в логике и логической характеристике принципов рационализма: Автореф. дис... канд. филос.наук: 09.00.07 / Тбилисский гос. ун-т. — Тбилиси, 1975. — 25 с.
4. *Буряк В.В.* Основные типы рационального знания (культурно-историческая классификация): Дис. канд. филос. наук: 09.00.01. — Симферополь, 1999. — 179 с.
5. *Скотний В.Г.* Раціональне та ірраціональне в науці та освіті. — Київ-Дрогобич: Коло, 2003. — 288 с.
6. *Кононов А.А.* Иррациональное как феномен сознания человека. — Дис. канд. филос. наук: 09.00.04. — Харьков, 1997. — 169 с.
7. *Кузнецов Б.Г.* Разум и бытие. — М.: Наука, 1972. — 288 с.
8. *Дрейфус Х., Дрейфус С.* Создание сознания vs. моделирование мозга: искусственный интеллект вернулся на точку ветвления // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология): Пер. с англ., нем. — М.: «Дом интеллектуальной книги», «Прогресс — Традиция», 1998. — С. 401-432.
9. *Декарт Р.* Соч. в 2 т. — Т.1. — М., 1989. — С. 92.
10. *Декарт Р.* Избранные произведения. — М., 1950. — 712 с.
11. *Огурицов А.П.* Философия эпохи Просвещения. — М.: Мысль, 1993. — 318 с.
12. *Бежаншвили М.Н.* О выводимости и опровержимости в логике и логической характеристике принципов рационализма: Автореф. дис... канд. Филос.наук: 09.00.07 / Тбилисский гос. ун-т. — Тбилиси, 1975. — 25 с.

Надійшла до редакції 28.04.2008 р.